

ABBASÎ SARAYINDA HAYIRSEVER VE ENTELEKTÜEL BİR HANİMEFENDİ: ZÜBEYDE BT. CÂFER

Yrd. Doç. Dr. Kadir KAN
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Hârûn Reşîd'in zevcesi ve ilk Abbâsî asrının önemli simalarından biri olan Zübeyde bt. Câfer, sahip olduğu pek çok özelliği ile Abbâsî sosyal ve entelektüel hayatında derin izler bırakmıştır. Zübeyde, Abbâsî toplumunda kendisine büyük bir itibar sağlayan siyasî ağırlığının yanında serveti, etkisi asırlarca devam eden hayır faaliyetleri, ilim adamlarına yakınlığı, şiir ve edebiyata ilgisi ile Bağdat kültür ortamında önemli bir yere sahiptir. Siyasî nüfûz sahibi olma, zenginlik, dindarlık ve insanlara faydalı olma gibi özellikleri şahsında toplayan Zübeyde, popüler bakış açısının saray hayatına yaklaşımındaki 'entrikalar peşindeki valide sultan' algısının ötesinde, çok yönlü olmayı başarabilmiş örnek bir hanımefendidir.

Anahtar Kelimeler: Zübeyde bt. Câfer, Abbâsîler, Hârûn Reşîd, Kadın

ABSTRACT

Zubeyde bt. Ja'far who was Hârûn al-Rashid's wife and one of the prominent figures of the first Abbâsîd century, has left deep scars with its many features in social and intellectual life of the Abbâsîds. In addition to her a political weight which providing a great reputation for herself, Zubeyde has an important place with her wealth, charity activities which their influence continued for centuries with her proximity to scientists, interest in poetry and literature in Baghdad culture medium. Zubeyde who has gathered in her personality properties having political influence, wealth, religiosity and such as being beneficial to the people on the contrary the popular perspective to life in the palace as 'sultan who pursuit of intriguesintrigues', she is a sample lady who managed to being versatile.

Key Words: Zubeyde, Hârûn al-Rashid, Abbâsîds, Women.

Hârûn Reşîd'in eşi ve halife Emîn'in annesi Zübeyde bt. Câfer, sahip olduğu imkânlar ve kendisini devrinin kadınlarından ayıran özellikleriyle Abbâsî tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gıpta ile bakılan zenginliği ve yaptığı büyük hayırlar ile şöhret kazanmasının yanında, devrin uleması, şairleri ve sanatkârlarıyla yakın diyalogu onun entelektüel anlamda öne çıkmasına vesile olmuştur. Bu makalede, başka bir çalışmada ilk dönem Abbâsî siyasî hayatındaki yerini ince-

lediğimiz Zübeyde bt. Câfer'in¹ İslâm dünyasının hafızasında önemli yer tutan hayır faaliyetlerini ve entelektüel kişiliğini ele almak istiyoruz. Hayır faaliyetlerinden önce bunlara kaynaklık etmesi bakımından sahip olduğu ekonomik imkânlar ve zenginliği hakkında bilgi vermenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. Ardından ilmî ve edebî çevrelerle ilişkisini ve entelektüel kişiliğini inceleyeceğiz.

A. Zenginliği

Hükümdarlara denk bir zenginliğe sahip olduğu konusunda kaynakların ittifak ettiği Zübeyde,² hem Abbâsî Devleti'nin kudretli hükümdarı Hârûn Reşîd'in (170-193/786-809) zevcesi olarak, hem de kendi ailesi itibariyle büyük bir servete malikti. Hâşimoğulları'na mensup olan ve asaletiyle gurur duyan Zübeyde'ye dedesi halife Ebû Câfer el-Mansûr (136-158/754-775) ve babası Câfer'den kayda değer bir miras kaldı. Hârûn Reşîd ve oğlu Emin'in (193-198/809-813) halifelik dönemlerinde serveti ve mülklerinin sayısı önemli ölçüde artan Zübeyde'ye başta Bağdat olmak üzere, Abbâsî ülkesinin farklı bölgelerindeki arazi ve çiftliklerden sürekli gelirler akıyordu. Bütün mülklerinin ve zenginliğinin yanında Hârûn Reşîd'in, dolayısıyla da "Abbâsî Devleti'nin hazineleri" Zübeyde'nin emrindeydi ve planladığı hayır işleri ya da diğer harcamaları için Hârûn Reşîd'den finansman sağlayabiliyordu. Zaten Bermekîlerle arasının açılmasının en önemli sebeplerinden biri, vezir ailesinin onun yaptığı harcamaları kısmak istemesiydi.³

İbn Kesîr'in (ö.774/1373) aktardığı şu rivayet Zübeyde'nin, kendisine gönülden bağlı ve bir dediğini iki etmeyen eşi Hârûn Reşîd nezdindeki yeri ve halifenin kendisine karşı cömertliği konusunda fikir vermektedir: "Hârûn Reşîd, bir gün Zübeyde'nin yanından çıkarken gülüyordu. Kendisine niçin güldüğü sorulduğunda: "Bugün Zübeyde'nin yanına gittim, yanında az bir süre kaldıktan sonra uyudum. Uyanır uyanmaz, bir kaba boşaltılan altın seslerini duydum. "Şu 300.000 dinar Mısır'dan geldi" diyorlardı. Zübeyde: "Ey amcaoğlu! Bu altınları bana hibe et" dedi. Ben de: "Senin olsun" dedim. Daha sonra yanından çıkar-

¹ Kan, Kadir, "Emiretü'l-Mü'minin: Zübeyde binti Câfer", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt XII, sayı: 2, Samsun 2011, ss. 167-198.

² Bkz. Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hasen, *Mürûcu'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, Beyrut 1965, IV, 226; Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, Beyrut 1985, X, 241; Nahle Müdevver, Cemil, *Tarîhu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsîyyîn (Hadâratü'l-İslâm fi Dari's-Selâm)*, Kahire 2003, s. 95.

³ Mes'ûdî, III, 377; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966, X, 189-190; Vefâ, Muhammed Ali, *Nüfûzü'n-Nisâ fi'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-Irâk ve Mısır*, Kahire ts., s. 27.

ken bana “Senden ne hayır gördüm ki?” diye bağıyordu.”⁴

Diğer mülk ve gelirlerine ilaveten Hârûn Reşîd’in h.193/m.809 yılında vefatı ile Zübeyde’ye büyük bir miras kaldı. Kaynaklar, halife olarak Emîn’e biat edildikten sonra Zübeyde’nin Rakka’dan Bağdat’a dönüşünde yanında “hazinelere” olduğunu, ayrıca çeşitli hediyeler ve kumaşlar getirdiğini kaydederler.⁵ İbn Kesîr, bunların Hârûn Reşîd’den kaldığını özellikle vurgular.⁶ Nizamü’l-Mülk (ö.485/1092) de Siyâsetnâme’sinde Zübeyde’nin hayır işlerinde harcanmak üzere bizzat kendi hazinesinden binlerce dinar, mücevher ve gümüş ayırdığını kaydeder ki bu ifade bile tek başına onun zenginliği konusunda fikir vermek için yeterlidir.⁷

Zübeyde’nin mülklerinin en bilineni, Bağdat’ta büyük bir semtin de adı olan ve Katiatü Ümmü Câfer olarak da isimlendirilen Zübeydiyye’dir.⁸ Halife Mansûr, Bağdat’ı kurduğu zaman dairevî şehrin dışında kalan arazileri Abbâsî ailesi ve yakın adamları arasında ikta olarak dağıtmıştı. Oğlu Câfer’e de Dicle Nehri kenarında, dairevî şehrin kuzeybatı tarafındaki araziye vermişti. Câfer’in h.150/m.767 yılında vefatından sonra bu bölge kızı Zübeyde’ye kaldı ve onun adına atfen Zübeydiyye olarak anılmaya başlandı. Harbiye Senti’nin kuzeyinde bulunan Zübeydiyye Senti, Horasan Kapısı’ndan çıkan ana yol, Dicle üzerindeki köprü ve Bâbu Katrabbul üçgeni içindedir. Zübeydiyye’nin yakınlarında ayrıca Hanefiyye, Burculâniyye ve Züheyriyye Mahalleleri bulunmaktadır.⁹

Bağdat’ın batı yakasında kendi adına nispet edilen bu bölgeden başka Zübeyde’ye ait bir diğer mekân şehrin doğu yakasındaki Sûku Yahya (Yahya Çarşısı) idi. Hârûn Reşîd’in, Yahya b. Hâlid el-Bermekî’ye ikta olarak verdiği ve aynı zamanda bir mahalleye de adını veren bu çarşı Bermekîlerin azlinden sonra Zübeyde’ye intikal etmişti.¹⁰

Zübeyde’ye sürekli gelir getiren mülkleri arasında Bağdat’taki çok sayıda değirmen de bulunuyordu. Şehirdeki kanallar üzerinde yer alan ve yıllık geliri

⁴ İbn Kesîr, X, 219.

⁵ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, Beyrut 1988, VIII, 373; İbnü’l Esîr, İzzüddîn Ebü’l-Hasen, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, Dârü’s-Sâdir, Beyrut 1982, VI, 225-226; Nüveyrî, Şehabeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetu’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb*, Kahire ts, XXII, 164; İbn Kesîr, X, 223.

⁶ İbn Kesîr, X, 223.

⁷ Nizamü’l-Mülk, *Siyâsetname*, (çev. Mehmet Taha Ayar), İstanbul 2012, s. 209.

⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîh-u Bağdâd*, Beyrut ts, I, 85.

⁹ Ya’kubî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Câfer, *Kitâbu’l-Büldân (Ülkeler kitabı)*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2002, s. 32; Hatîb el-Bağdâdî, *age*, I, 85.

¹⁰ Bu mekân, Emîn-Me’mûn arasındaki savaştan sonra Zübeyde’nin elinden çıkacak ve Me’mûn devrinin önemli kumandanı Tâhir b. Hüseyin’in mülkiyetine geçecektir. İbnü’l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu’l-Büldân*, Beyrut 1996, s. 297.

büyük rakamlara ulaşan¹¹ toplam 400 civarındaki su değirmeni¹² arasında mülkiyeti Zübeyde'ye ait çok sayıda değirmen vardı. İbnü'l-Fakîh (ö.289/902) ve Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071), bunların bir kısmının Katrabbûl Kapısı civarında, Kerhaya Nehri üzerinde ve Mefiz bölgesinde olduğunu ifade etmektedirler.¹³

Zübeyde'nin, Bağdat'ın içindeki mülklerinin yanında ülkenin çeşitli bölgelerinde geniş ikta arazileri ve kendisine bağlı çok sayıda köy ve çiftliği vardı. Düzenli gelirleri olan bu arazi ve çiftlikleri, vekilleri aracılığıyla idare ediyor, kâtipleriyle de vekillerini kontrol ediyordu.¹⁴ Onun ülke çapındaki maddî nüfûzunu göstermesi bakımından bu mülklerin birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: Emevîler döneminde halife Hişâm b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) Rakka'daki bataklıklarda kanallar açtırarak ıslah ettiği araziler ve çiftlikler, Abbâsîler döneminde varislerinden alınmış, daha sonra ikta olarak Zübeyde'ye verilmişti. O da "Katiatü Zübeyde" adıyla meşhur olan bu araziye bayındır hale getirdi.¹⁵ Mervân b. Muhammed'in (127-132/744-750) Azerbaycan'daki Versan bölgesinde ihya ettiği ziraata elverişli araziler ve çiftlikler, Abbâsîler tarafından el konulduktan sonra Zübeyde'nin oldu. Bu bölgedeki işlerini meşhur mevâlisi el-Versanî yürütüyordu.¹⁶ İbn Cübeyr (ö.614/1217), Dicle nehri üzerinde Samerra'nın karşı tarafındaki Maşuk kalesi yakınında konakladığını ve burasının Zübeyde'nin mesire yeri olduğunu belirtir.¹⁷ Belazürî (ö.279/892) ise Vasit şehrindeki el-Meymûn Kanalı'nın onun adına, vekili olan Saîd b. Zeyd tarafından kazdırıldığını ifade eder.¹⁸ Zübeyde'nin İran'da çiftliklerinin ve arazilerinin bulunduğu da kaydedilmektedir.¹⁹

Bunlardan başka Abbâsî Devleti sınırları içinde özellikle Yâkut el-Hamevî'nin "Zübeydiyye" olarak bahsettiği pek çok mekân bulunmaktadır.²⁰ Bu mekânların bir kısmı ona ait araziler olabileceği gibi önemli bir kısmı da, ileride

¹¹ Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900, s. 142-144.

¹² ed-Dahîl, Süleyman, *Kitâbu'l-Fevzi bi'l-Murâd fî Tarîh-i Bağdâd*, Kahire 2003, s. 27.

¹³ İbnü'l-Fakîh, s. 294; Hatîb el-Bağdadî, I, 92.

¹⁴ Bkz. el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Kûfî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa Sakka), Kahire 1980, s. 165-166; et-Tenûhî, Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed, *Kitâbü'l-Ferec ba'de's-Şidde*, Beyrut ts, II, 120-121.

¹⁵ Belazürî, *Fütuhu'l-Büldân, (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev. Mustafa Fayda), İstanbul 1987, s. 258; Kudâme b. Câfer, *el-Harâc ve Sinaâtü'l-Kitâbe*, Bağdat 1981, s. 315.

¹⁶ Belazürî, s. 473; İbnü'l-Fakîh, s. 581.

¹⁷ İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (çev. İsmail Güler), İstanbul 2003, s. 169.

¹⁸ Belazürî, s. 417.

¹⁹ Kadriye Hüseyin, *Büyük İslâm Kadınları*, İstanbul 1982, s. 210.

²⁰ Yâkut el-Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1957, III, 132.

hakkında bilgi verilecek olan Derb-i Zübeyde üzerinde yer alan ve Zübeyde'nin imarı neticesinde bu adla anılan yerler olsa gerektir. Sözelimi Muğıyse ve Uzeyb arasında, kenarında Zübeyde'nin imar ettiği bir köşk ve mescit bulunan bir gölcüğün, aynı şekilde Cibâl'de, Karmisîn ve Mercü'l-Kal'a arasında bir köyün adı da Zübeydiyye'dir. Bir başka Zübeydiyye, Vasıt'a 2 ya da 3 fersahlık mesafede yer almaktadır.²¹ Hulvan şehri yakınlarında Zübeydiyye adında bir bölge daha bulunmaktadır.²²

Kaynaklar ayrıca mukaddes şehir Mekke'de bulunan ve Zübeyde'ye ait olan Darü'l-Kavâir (Kristaller Evi) adında bir konaktan bahsederler. İlk dönemde Utbe b. Rebia'ya ait olan bu konak, daha sonra Abbas b. Utbe b. Ebî Leheb'in mülkü oldu, Abbâsîler dönemine gelindiğinde de Zübeyde'ye intikal etti. Duvar döşemelerinde kristal (kavâir) kullanıldığı için Darü'l-Kavâir adını alan konak, Hârûn Reşîd döneminde Hammâd el-Berberî tarafından yıkılarak yeniden inşa edildi. Zübeyde'nin hac ziyaretlerinde konakladığı,²³ Kâ'be'nin hemen yanında bulunan ve kapısı doğrudan Mescid-i Haram'a açılan konağın balkon ve terasından Mescid-i Haram'ın taraçalarına çıkılırdı. Bu sebeple evde oturan kişi sürekli olarak Kâ'be'yi seyredebilirdi.²⁴

Zübeyde'nin, emrine amade çok sayıda hizmetçisi, kendisi adına çeşitli bölgelerdeki işlerini yürüten ve kâtiplerine hesap veren vekilleri, gelirlerini toplayan âmilleri, mülklerine ait işleri denetleyip düzeni sağlama vazifesi bulunan kâtipleri ve mektuplarını muhataplarına ulaştıran özel görevlileri vardı. Kâtiplerinden Dâvud b. Süleyman'a (Dâvud Nabatî) ait Bağdat'ta Enbar Caddesi'nde bir ikta vardı.²⁵ Ali b. Dâvud ve Sa'dân da²⁶ meşhur kâtipleri arasında yer alıyordu. Abbâsîler dönemindeki uygulamaya binaen çok sayıda mevlâsi bulunan Zübeyde'nin mevlâları arasında Yâsir,²⁷ Tâlûb²⁸ ve el-Versanî sayılabilir.²⁹ Ayrıca Bağdat'ın dış mahallelerinden biri olan Rabad-ı Züheyr'de Zübeyde'nin

²¹ Yâkût el-Hamevî, III, 132.

²² Ya'kubî, s. 52; İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memâlik*, (Yolar ve Ülkeler Kitabı), (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 33.

²³ Belâzürî, s. 75.

²⁴ Ezrakî, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah, *Kâ'be ve Mekke Tarihi*, (çev. Y. Vehbi Yavuz), İstanbul 1974, II, 249; İbn Battuta Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Abdullah, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I, 206.

²⁵ Ya'kubî, s. 30; Cehşiyârî, s. 165-166.

²⁶ Cehşiyârî, s. 256.

²⁷ Belâzürî, s. 423-432; Ya'kubî, s. 26-30; Hatîb el-Bağdâdî, I, 83-93.

²⁸ Ezrakî, II, 203.

²⁹ Belâzürî, s. 473.

mevalisine ait iktalar vardı.³⁰

Cehşiyârî (ö.331/942), Zübeyde'nin emrine bağlı olarak çalışan kâtipleri ve vekilleriyle ilişkilerine dair, aynı zamanda onun nüfûzunu da gösteren bir olay nakleder: Zübeyde'nin işlerini takip eden vekillerinden biri hesaplarda 100.000 dirhemlik açık verir ve bu konuda ikna edici bir izah getirememesi sebebiyle de hapse girer. Vekilin dostları Zübeyde ve kâtibinden onun için af dileyip, onu bağışlamasını istirham ederler. Bunun üzerine kâtip biraz yumuşar ve durumu bir mektupla hanımefendisi Zübeyde'ye bildirir. Lâkin Zübeyde'nin bu açıktan dolayı vekile güveni sarsılmıştır ve serbest bırakılması teklifini şiddetle reddeder. Halife Mehdî (158-169/775-785) devrinde vezirlik yapmış olan Feyz b. Ebî Salih olayı duyunca hapsedilen vekili tanımadığı halde eksik parayı ödemeyi teklif eder. Onun bu cömertliği karşısında Zübeyde, "Ben asâlet ve cömertlik bakımından Feyz'den daha üstünüm" diyerek vekili serbest bırakır.³¹

Bağdat'ın kuruluşundan kısa süre sonra dairevî şehrin merkezindeki Kasr-ı Zeheb devlet merkezi olmaktan çıkmış, halife Mansûr, devleti Dicle kenarındaki Huld Sarayı'ndan idare etmeye başlamıştı. Hârûn Reşîd döneminde de Huld hilâfet merkezi olarak kaldı. Eşinin halife olmasından sonra Zübeyde, Huld Sarayı'nda kalmayarak kendisi için Dicle'ye nazır, "Karâr" adında bir saray yaptırdı.³² "Kasr-ı Zübeyde" ya da Zübeyde'nin künyesine atfen "Kasr-ı Ümmü Câfer" olarak da bilinen bu saray, onun estetik, sanat ve zarafet anlayışını aksettiren bir vitrin konumundadır. Karâr Sarayı, eşsiz Dicle manzarasının yanında, mimarisi ve ince zevklere göre düzenlenmiş bahçeleriyle Bağdat şehrinin en önemli yapılarından biriydi.³³ Karâr Sarayı'nın tefrişatıyla ilgili detaylı bilgi veren Mes'ûdî (ö.345/956), Zübeyde'nin değerli taşlarla süslenmiş altın ve gümüş kaplar kullanma âdetini başlatan kişi olduğunu söyler. Aynı şekilde gümüş, abanoz ve sandal ağacından yapılmış kubbeleri sarayında ilk defa o kullanmıştır. Samur, süslü kabartma kumaşlar ve renkli ipeklerle kaplı olan bu kubbelerin kancaları altın ve gümüşten mamuldü. Karâr Sarayı'ndaki şamdanlarda da mum yerine amber yakılırdı.³⁴ Sarayın kabul odasında Zübeyde'nin binlerce dinar ödeyerek yaptırdığı ipek bir halı vardı.³⁵ Gözleri Yâkut ve mücev-

³⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 299.

³¹ Cehşiyârî, s. 165-166; Tenûhî, II, 120-121.

³² Ya'kubî, s. 28; Salih Ali, Ahmed, *Meâlimi Bağdâd el-İdâriyye ve'l-Umrânîyye*, Bağdat 1988, s. 37.

³³ Corci Zeydan, *Abbâse Sultan*, (çev. Ahmet Almaz), İstanbul 2003, s. 121.

³⁴ Mes'ûdî, IV, 226.

³⁵ Kadriye Hüseyin, *age*, 210.

herlerden yapılmış hayvan resimleri ve altın liflerden örülmüş kuş suretleri bulunan³⁶ halının üstüne Acem şahları ve avcılarının resimleri ziyaretçileri hayran bırakacak şekilde işlenmişti.

İnsanlar giyim kuşam, süslenme, dekorasyon ve benzeri hususlarda Zübeyde'yi taklit ederler,³⁷ ilk defa onun getirttiği bir kumaş, yaptırdığı bir takı, kullandığı bir eşya, yerlere ya da duvarlara serdiği bir halı kısa süre içinde Bağdat'ta moda haline gelirdi. Takı olarak mücevher kullanmayan Zübeyde değerli taşları kemerinde, ayakkabılarında ve terliklerinde kullanırdı. Bağdat'ta değerli taşlarla süslü ayakkabı modasının mucidinin Zübeyde olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Zübeyde kıyafetler ve süslemeler konusunda harcama yapmaktan çekinmezdi. Çok değerli bir kumaştan diktirdiği elbiseye 50.000 dinardan fazla para ödediği ifade edilir.³⁹ Zübeyde'nin sarayını, lüks eşyalarını ve büyük harcamalarını anlatan Nahle Müdever, "Hârûn Reşîd'in hanımı Zübeyde, hükümdarların yapamayacağı işler yapıyordu" demekten kendini alamaz.⁴⁰

Zübeyde'nin iki bin kadar cariyesi vardı. En önemli işlerini gören cariyesi Hasıla, özel mektup ve haberlerini ulaştırmakla da görevliydi ve Kisâî ile el-Me'mûn'a (198-218/813-833) hanımefendisinin hususi mektuplarını o ulaştırmıştı.⁴¹ Câhiz, Sükker ve Türkiye adlı iki cariyesinin adını zikreder.⁴² Büyük bir kısmı okuma, yazma ve şiir bilgisine sahip olan cariyelerinin içinde yüz tane si Kur'an hafızıydı ve sürekli Kur'ân tilâveti ile meşgul olurlardı.⁴³ Zübeyde'nin, halk arasında oldukça meşhur hale gelen bu hafızları zevkle dinlediği aktarılır. Kaynaklar ayrıca, Darü'l-Karâr'ın yanından geçilirken, bunların yavaş sesle tilâvetinin "arı vızıltısı"na benzer bir tınıyla duyulduğunu ifade ederler.⁴⁴

Bağdat'ın en görkemli saraylarından biri olan Karâr Sarayı, Emîn-Me'mûn mücadelesinde mancınıklar, yangınlar ve yağmalardan büyük zarar gördü.⁴⁵

³⁶ Nahle Müdever, s. 95.

³⁷ Mes'ûdî, IV, 226; Kadriye Hüseyin, *age*, s. 226.

³⁸ Mes'ûdî, IV, 226; Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbâsids*, London 1979, s. 66; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (çev. Zeki Megamiz), İstanbul 1976, V, 211; Clot, Andre, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007, s. 188.

³⁹ Mes'ûdî, IV, 226; Nahle Müdever, s. 95; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985, III, 268; Kehmâle, *age*, II, 29.

⁴⁰ Nahle Müdever, s. 95. Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, *age*, III, 271.

⁴¹ Kehmâle, *age*, II, 19-20.

⁴² Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Resâilü'l-Câhiz*, (thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn), Kahire 1979, II, 156.

⁴³ Zehebî, *age*, X, 241.

⁴⁴ İbn Hallikân, II, 314; İbn Kesîr, *age*, X, 271; Kadriye Hüseyin, *age*, s. 210; Kehmâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ fi Alemeyil-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut 1984, II, 26-27.

⁴⁵ Ya'kubî, s. 28; Le Strange, *Baghdad*, s. 102-103; Sâlih Ali, s. 37; Fehmî, Sa'd, *el-Ammetü fi Bağ-*

Zübeyde de Hârûn Reşîd ve oğlu Emîn dönemlerindeki varlıklı hayatının ardından, Me'mûn'un hilâfetinin ilk yıllarında maddî anlamda pek de alışkın olmadığı şekilde sıkıntılı bir dönem geçirdi. Fakat Zübeyde'nin hacca gitmesi için kocası Me'mûn'dan müsaade alan Bûrân'a hil'at giydirip, bir köy bağışlamasından bir süre sonra eski imkânlarına geri kavuştuğunu anlıyoruz.⁴⁶

B. Hayırseverliği

Zübeyde, siyasî kudreti ve zenginliğinin yanında İslâm tarihinde hayırseverliği, cömertliği, ihtiyaç sahiplerine yardımları, ilim ve fazilet erbabına ihsanları ve dindar kişiliği ile şöhret bulmuştur.⁴⁷ Adını asırlar boyunca yaşatan ve İslâm dünyasının hafızasında iz bırakan en önemli icraatı ise Mekke, Medine ve Hac Yolu başta olmak üzere ülke çapında yaptığı hayırlar ve imar faaliyetleridir. Hayır faaliyetlerinin başında, Huneyn Vadisi'nden Mekke'ye su getirmek amacıyla yaptırdığı "Ayn-ı Zübeyde" ve Bağdat ile Hicaz bölgesi arasında yer alan ve "Derb-i Zübeyde" olarak da bilinen hac yolundaki çalışmaları gelmektedir.

186/802 yılında Hârûn Reşîd'le birlikte hacca giden Zübeyde, yağış azlığı sebebiyle Mekke'de susuzluk ve kıtlığın baş gösterdiğini, bu nedenle de hacıların büyük sıkıntı çektiklerini görür. Hârûn Reşîd'le birlikte Mekke'nin su sorununu çözmeye karar verirler ve Zübeyde bu işin takibini üzerine alır. Bazı kaynaklarda Zübeyde'nin Mekke'ye su getirtme sebebiyle ilgili menkıbevî bir rüya da aktarılmaktadır.⁴⁸

Mekke'ye en yakın su kaynakları araştırılır ve çeşitli alternatifler üzerinde durulur. Aslında daha önceden yapılmış olan ve Mekke'ye yaklaşık 36 km uzaklıkta Mekke-Taif yolu üzerindeki Huneyn Vadisi'nden su getirilmesini öngören eski bir proje vardır. Fakat mesafenin uzak olması ve coğrafi şartların elverişsizliği sebebiyle büyük bir maliyet ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Proje tekrar gözden geçiri-

→ →

dâd fi'l-Karneyni's-Sâlis ve'r-Râbi'i li'l-Hicreti, Beyrut 1993, s. 43.

⁴⁶ İbn Kesîr, X, 265; Nüveyrî, XXII, 220-221.

⁴⁷ Hatîb el-Bağdadî, XIV, 433; Zehebî, X, 241. İbn Kesîr, X, 217, 271; Nüveyrî, XXII, 163; Kehhâle, age, II, 26.

⁴⁸ Zübeyde bir gün rüyasında çok şiddetli bir susuzluk çektiğini gördü. Uyandı, kana kana soğuk sular içtikten sonra geri uyudu. Ancak aynı rüya devam ediyordu. Susuzluktan ölecek gibi oluyor, saharalarda dolaşıp içecek su arıyordu. Telâşla koşuştururken karşısında Hz. Peygamber'i gördü. Allah Rasûlü ona, "Ey Zübeyde! Susadığında soğuk sular içip, Bağdat'ın serin havasını alıyorsun. Kardeşlerini hatırla. Hacılar şu anda Mekke'de kızgın güneşin altında su sıkıntısı yaşıyor. Onların dudakları susuzluktan yanılırken sana ve Müslümanların halifesine soğuk su içmek yakışır mı? Rüyasından dehşetle uyanan Zübeyde gördüklerin halifeye anlattı. O anda Mekke'ye su getirmek için çalışmaya karar verdiler. Özdemir, Şemsinur, *Rehber Hanımlar*, İzmir 2011, s.241-242.

⁴⁹ İbn Kesîr, X, 217.

lir ve onun her şeye rağmen en iyi seçenek olduğu sonucuna ulaşılır.⁵⁰ Zübeyde kesin kararını verdikten sonra haznedarını çağırır ve ona ülkenin çeşitli yerlerinden mühendis, usta ve işçiler çağırmasını emreder. Haznedarın, maliyetin çok olacağı yönündeki uyarısı üzerine, “Bir kazma vuruşun, sana bir dinara mal olsa bile buraya su getirmeye çalış” der ve büyük bir çalışma başlatılır.⁵¹

Zübeyde, Tağ dağının eteğinden çıkarak Huneyn Vadisi’ne akan suyun Ararat’a ulaştırılabilmesi için Huneyn Vadisi’ndeki hurma bahçelerini satın alarak istimlak ettirir.⁵² Yapılan çalışma neticesinde Huneyn’den Ararat’a kadar getirilen su, burada bir havuzda toplanır ve etrafa küçük kanallarla dağıtılır. Suyun kalan kısmı da, kanallarla önce Mina’ya oradan da Mekke’ye ulaştırılır.⁵³ Böylece gerek Ararat’ta hac esnasında gerekse Mekke’de bütün yıl boyunca çekilen su sıkıntısı büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuş olur.

Zübeyde’nin bu su yolu için harcadığı meblağın yaklaşık 1.700.000 miskal altın/50.000.000 dirhem olduğu ifade edilmektedir.⁵⁴ Dönemin şartları düşünüldüğünde bu rakam çok büyük bir servettir.⁵⁵ Bütün işlemler bitince Mekke’ye su taşıma projesinde görev alan kişiler Bağdat’a Zübeyde’nin sarayına gelirler ve hesapları gözden geçirmek üzere huzurunda toplanırlar. Zübeyde hesapların tutulduğu defterlerin Dicle’ye atılmasını emreder ve şöyle der: “Biz hesabı, hesap gününe bıraktık, kimin yanında para kalmışsa o kendisininindir. Kimin de bizden alacağı varsa, onu vereceğiz.” Daha sonra bu kişileri hil’atler giydirip değerli hediyeler vererek uğurlar.⁵⁶

Zübeyde’nin yaptırdığı bu yoldan gelen su, on iki asır Mekke’nin ihtiyacını karşılamış ve yakın zamana kadar kullanılmıştır. Zaman içinde su kanalında sel suları ya da başka sebeplerle meydana gelen bozulmalardan dolayı Abbâsî halî-

⁵⁰ Ezrakî, II, s. 327; Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, *Abbâsîlerden Osmanlılara Kadar Mekke Tarihi*, İstanbul 2007, s. 174-175.

⁵¹ Kütübî, Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dâranî, *Uyûn-ü’t-Tevârih*, Kahire 1980, s. 126; Cum’a, Ahmed Halil, *Nisa’ mine’t-Tarih*, Dimeşk 1997, s. 315.

⁵² Bilge, Mustafa L., “Aynizübeyde”, *DİA*, IV, s. 279; Küçükkaşçı, *age*, s. 174-175. Osmanlılar döneminde Ayn-ı Zübeyde ve Hicaz için yapılan tamiratlar hakkında bkz. Ochsenwald, William L., “Ottoman Subsidies to the Hijaz, 1877-1886”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 3 (Jul., 1975), pp. 300-307.

⁵³ Zübeyde su yolu haritası ve günümüzdeki restorasyonu ile ilgili önemli bilgi için bkz.

http://www.istanbul.edu.tr/genel/idari/basinhalk/HABERLER/20_10_10/PDF/kerkuk_net_1.pdf

⁵⁴ Mes’ûdî, III, 353; Hatîb el-Bağdadî, XIV, 433; Zehebi, X, 241; Kütübî, *age*, s. 126; Kehhâle, *age*, II, 27.

⁵⁵ Hatîb el-Bağdadî’nin, Zübeyde’nin dedesi Halife Ebû Câfer el-Mansûr dönemindeki fiyatlar hakkında verdiği bilgiler yukarıda ifade edilen rakamın büyüklüğü konusunda fikir verebilir. Buna göre bir koç 1 dirheme, bir kuzu 4 devânike (devânik dirhem in altıda biridir), 60 rıtl hurma 1 dirheme, 16 rıtl zeytinyağı 1 dirheme, 8 rıtl tereyağı 1 dirheme, 90 rıtl siğir eti 1 dirheme, 60 rıtl koyun eti bir dirheme ve 10 rıtl bal bir dirheme satılıyordu. Bkz. Hatîb el-Bağdadî, I, 70.

⁵⁶ Ayn-ı Zübeyde ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ezrakî, s. 327-329.

fesi Mütevekkil döneminden itibaren tamiratlar başlamış ve her 30 yılda bir periyodik olarak devam etmiştir. Osmanlılar döneminde de çok defa yenileme çalışmaları yapılmıştır ve bunların en meşhuru Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın 50.000 altın harcayarak yaptırdığı tamirattır.⁵⁷

Zübeyde'nin, "Ayn-ı Huneyn" ve "Ayn-ı Arafat" ya da meşhur şekliyle "Ayn-ı Zübeyde" olarak adlandırılan su kanalı vasıtasıyla Mekke'deki huccacı suya kavuşturması, İslâm dünyasında büyük bir takdirle karşılanmıştır. Sadaka-i cariyeye türüne en güzel örneklerden biri olan ve günümüzde de işlevinin devam ettiren bu hizmet her zaman hayırla yad edilmesine vesile olmuştur. Zübeyde, Mekke halkı ve hacıların su ihtiyaçlarını karşılayan Ayn-ı Zübeyde'den başka Mekke ve Medine'de çok sayıda, kuyu, sarnıç, gölet ve havuz da yaptırmıştır.⁵⁸

Kûfe ile Mekke arasında ilk zamanlardan beri kullanılan bir hac yolu vardı. Bağdat'ın kuruluşundan sonra bu yola Kûfe-Bağdat güzergâhı da ilâve edildi. Hac yolu olmasının yanı sıra bu yol, aynı güzergâhta seyahat eden tüccarlar, ilim adamları, seyyahlar ve ordular tarafından da kullanılıyordu. Bağdat'tan Mekke'ye giden yol çöllerden ve su sıkıntısı had safhada olan sıcak bölgelerden geçtiği için, bu yolda su sarnıçlarının, kanalların ve kuyuların yapılması hayati önem arz etmektedir. Yolda seyahat eden insanların suya ne kadar ihtiyaç duyduklarını anlamak için İbn Cübeyr'in aktardıklarına kulak vermek yeterlidir. Seyyah, Kûfe'ye 3-4 menzil kala bir konaklama yerinde bulunan, yağmur sularının birikmesiyle dolmuş Sa'lebiye sarnıcında gördüklerini şu şekilde anlatır: "Sa'lebiye'de suya saldıran insanların korkunç manzarasını seyrettik ki, ancak savaşta şehirlere ve kalelere öyle saldırılır. Kalabalıktan ve izdihamdan dolayı ayaklar altında kalan yedi kişi öldü. Onlar suya saldırdılar ama ölümlerine kavuştular. Allah onlara rahmet edip günahlarını bağışlasın".⁵⁹

Hârûn Reşid'in on hac yolcuğundan beşine iştirak eden Zübeyde, bu yoldaki sıkıntıları bizzat görmüştü. Üzerinde yüze yakın konaklama merkezi olan bu yollardaki hizmetleri geliştirmek için çok çaba sarf etti ve sarnıçlar, kuyular, dinlenme ve konaklama yerleri yaptırdı.⁶⁰ Onun hacılar ve ticaret kervanları için yaptırdığı bu hizmetler sebebiyle bu yol, halk arasında Derb-i Zübeyde (Zübeyde

⁵⁷ Bilge, agmd, s. 279; Küçükkaşçı, age, s. 174-175. Osmanlılar döneminde yapılan tamiratlar ve ıslah çalışmalarında kullanılan bir harita yakın bir zamanda İstanbul'da bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.

http://www.istanbul.edu.tr/genel/idari/basinhalk/HABERLER/20_10_10/PDF/kerkuk_net_1.pdf

⁵⁸ Ya'kubî, s. 95; Hatîb el-Bağdadî, XIV, 433; İbn Batuta, I, 233.

⁵⁹ İbn Cübeyr, s. 151.

⁶⁰ Hatîb el-Bağdadî, XIV, 433; Zehebî, X, 241. Nizamü'l-Mülk, s. 209.

Yolu) adıyla meşhur oldu. Günümüzde de üzerinde arkeolojik çalışmaların devam ettiği Derb-i Zübeyde’de yer alan konaklama merkezleri, ilk dönem İslâm mimarisini anlama adına büyük bir öneme sahiptir.⁶¹

İbn Cübeyr, Kûfe-Mekke yolu üzerindeki üçüncü konakta yer alan göletin yağmur suyuyla dolu olduğunu ve bütün kervana yettiğini ifade eder ve şöyle der: “Bağdat’tan Mekke’ye kadar olan havuzlar, göletler, kuyular ve menziller Hârûn Reşîd’in zevcesi Zübeyde’nin eseridir. Yaşadığı sürece bunları desteklemiş ve ölümünden bu güne kadar da yol boyunca her yıl hacıların ihtiyacını karşılayan eserler vakfetmiştir. Onun cömert bağışları olmasaydı, bu yoldan kervan geçmez olurdu. Allah mükafatını versin ve ondan razı olsun.”⁶² İbn Cübeyr’den yaklaşık bir buçuk asır sonra aynı menzilde konaklayıp, benzer tasvirleri yapan ve onun gibi dua eden İbn Battuta’nın (770/1368) sözleri de Zübeyde’nin bütün bu eserleri ve yaptığı hayır işleriyle amaçladığı şeyi özetlemektedir: “Cenâb-ı Hak, sevap yağdırsın o kadına, onun yardımları ve yaptığı hayrat olmasaydı, bu yolu kimse kat edemezdi.”⁶³ Evliya Çelebi de, Zübeyde’nin Hac yolu üzerinde yaptığı imar ve hayır faaliyetlerini takdirle anlatır ve kendine has üslubuyla, Zübeyde’nin Bağdat’tan Mekke’ye kadar bir duvar yaptırdığını ve körlerin bu duvardan tutunarak Mekke’ye gidip hac vazifesini yapıp döndüklerini ifade eder. Anlatım mübâlağalı da olsa, Zübeyde’nin yaptığı hayratın büyüklüğünü oldukça güzel ifade etmektedir.⁶⁴

Zübeyde, bunlardan başka Abbâsî sınırları içindeki pek çok bölgede tekke-ler, mescitler, mektepler ve kervansaraylar yaptırmıştır. Ezrakî (ö.250/865), Mekke’deki Mescidi Tuva’yı Zübeyde’nin yaptırdığını ifade ederken,⁶⁵ Evliya Çelebi de, Tebriz’de Zübeyde Hatun Camii, Zübeyde Hatun İmareti ve Zübeyde Hatun Kervansarayı’ndan bahseder.⁶⁶ Zübeyde tarafından Tahran ile Rey arasında yaptırılan ve günümüzde de varlığını devam ettiren “Pel Hatun” ya da “Kantaratü Hatun (Hatun Köprüsü)” denilen bir köprü de mevcuttur.⁶⁷ Bağdat’ta Süveykatu Katuta civarında Zübeyde’nin yaptırdığı bir köprünün bulunduğu ve

⁶¹ Sa’d, Abdü’l-aziz er-Râşid, “Derbizübeyde”, *DİA*, IX, s. 166. Derb-i Zübeyde ile ilgili haritalı ve resimli geniş malumat için bkz. Reşid, Seyyid Abdülaziz, *Darb Zubaydah : The Pilgrim Road From Kufa to Mecca*, Riyad 1980.

⁶² İbn Cübeyr, s.151-152.

⁶³ İbn Battuta, I, 246-247.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I, 553, 572, 781.

⁶⁵ Ezrakî, II, 216

⁶⁶ Evliya Çelebi, II, 284, 287, 291.

⁶⁷ Le Strange, Büldân, s. 253.

Emîn'in vefatına kadar kullanılan bu köprünün daha sonra yıkıldığı kaydedilmektedir.⁶⁸ Tarsus başta olmak üzere, Bizans Abbâsî sınırında stratejik önemleri bulunan sugur ve avasım şehirlerinde de benzer inşa ve hayır faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir.⁶⁹ Amanos dağlarında Belen Geçidi girişinde konak yeri olan Bağrâs'ta bir aşevi kurduran ve burası için çok sayıda vakıf bağışlayan Zübeyde⁷⁰, Bağdat'ta biri Dicle kenarında, diğeri de şehrin kuzeyindeki Katîa'da olmak üzere iki cami yaptırmıştır.⁷¹ Zübeyde'nin "kıyamet gününe kadar tesiri ve duası kesilmeyecek" hayır işlerine büyük paralar harcadığına işaret eden Nizamü'l-Mülk, Hac yolu üzerindeki faaliyetlerini zikrettikten sonra şunları ilâve eder:

"Bütûn bunlar yapılmasına rağmen Zübeyde Hatun'un harcama için ayırdığı malın büyük meblâğı duruyordu. O da sınır boylarında müstahkem kaleler yapmalarını, cenk eden gaziler için pusatlar dişi ve erkek atlar satın almalarını, yıl boyunca her kalede 1.000 yahut 2.000 gazi için ihtiyaç duyulduğunda ekmek, giyim kuşam teçhizatlarını temin için arazi ve mülk satın almalarını emretti. Bu harcamalardan artan mal ile Kaşgar, Bulur ve Şuknan boylarında dört taraftan duvarlarla tahkim edilmiş, hala yerli yerinde mamur duran "Bedehşan" ismini verdikleri bir şehir kurdular. Huttelan boylarında Reşt'in mukabilinde hala silahhânesi, atları, sürüsü yerli yerinde duran bir kale daha yaptılar. Aynı şekilde İsbicab'ta bugün de varlığını koruyan bir ribat, birkaç şehir ve müstahkem kale kurdular. Harezmi yolunda Fevâre adını verdikleri bir ile Rum derbendinde ve İskenderiye şehrinde bir başka kale inşa ettiler. Bu şekilde her birisi bir şehir gibi on kale kurdukları halde Zübeyde Hatun'un parası artmış idi. Bu imaretlerden arta kalan paranın Beytülmuqaddes ve Medine civarındaki fakir fukaraya sadaka olarak dağıtılmasını emretti."⁷²

Bağdat'ın İki Kraliçesi adlı kitabının ikinci bölümünde mevcut kaynaklardaki Zübeyde ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını toplayan Nabia Abbott, Zübeyde'nin bu kadar büyük hayırlar yapmasını, "gösterişli hayır işleriyle tahta geçişi düzenleme" çabası şeklinde yorumlar.⁷³ Zübeyde'nin, Hâşimoğulları ve devlet içindeki Arap unsurunun desteğini alarak oğlu Muhammed Emîn'in önce veliaht

⁶⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 305.

⁶⁹ Mes'ûdî, IV, 226; Cuma, *age*, s. 313.

⁷⁰ Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, (yay. Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 96.

⁷¹ Bkz. Uyar, Gülgün, "Zübeyde bint Ca'fer", DİA, XLIV, 519.

⁷² Nizamü'l-Mülk, s. 209-210.

⁷³ Abbott, Nabia, *Bağdat'ın İki Kraliçesi*, (çev. Suat Kaya), Ankara 2000, s. 178.

sonra da halife olması için bütün nüfûzunu kullandığı ve Hârûn Reşîd üzerinde etkili olmaya çalıştığı bir gerçektir. Fakat Abbott'un yaklaşımı doğru kabul edildiğinde Zübeyde'nin, halife seçimi konusunda doğrudan etkisi bulunmayan insanların yaşadığı geniş bir coğrafyada, yazarın iddia ettiği siyasî beklentilerin çok ötesinde etkileri olan ve büyük maliyetler gerektiren -yukarıda detaylarını verdiğimiz- hayırlarını izah etmek mümkün olmayacaktır. Ayrıca bin yıldan daha fazla bir süre Mekke'ye su sağlayan Ayn-ı Zübeyde ve diğer büyük hizmetleri, sadece dönemin siyasî ortamına hizmet eden bir araç konumuna düşüren bu ifadenin hem Zübeyde'yi hem de İslâm'daki hayır anlayışını tam olarak anlamamaktan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Bu yaklaşımı da, Zübeyde'ye ve asırlar boyunca İslâm dünyasında kadınların öncülük ettikleri sadaka-i cariyeye anlayışına karşı haksızlık olarak değerlendiriyoruz. Zübeyde'nin yaptığı hizmetler, asırlar boyunca Müslüman zengin hanımlara örnek olmuş ve hayırlı bir çığır açmıştır. İslâm tarihinde yol, çeşme, cami, mescit, mektep, medrese, darüşşifa, han, hamam, kervansaray gibi sadaka-i cariyeye nevinden hayırların genellikle kadınlar tarafından yapıldığı, özellikle de hükümdar eşleri, kızları ya da kız kardeşlerinin bu işlerle özel olarak ilgilendikleri bilinmektedir. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kadın baniler ve hayrat sahiplerinin eserlerinin çokluğu dikkate şayandır. Gevher Nesibe Külliye ve Darüşşifası, Hunat Hatun Külliyesi, Mihri-mah Sultan Camii, Valide Sultan Camii, Zeynep Kamil Hastanesi ve daha pek çok örnek verilebilir.⁷⁴

C. Entelektüel Yönü

Abbâsîlerin edebiyat, ilim ve medeniyet bakımından en parlak çağında yaşayan Zübeyde bt. Câfer, Hârûn Reşîd'in zevcesi ve kudretli bir emîre olarak bu ortamdan en iyi şekilde istifade etmiş ve ona önemli katkılar sağlamayı başarmıştır.

a. İlim ve Sanat Erbabı ile Münasebetleri

Abbâsîlerin ilk asrında önemli mevzularda devrin önde gelen ilim adamlarına müracaat etmek, onları bir mecliste toplayıp konunun müzakeresiyle en doğru neticeye ulaşmaya çalışmak, ilim, şiir ve musikî meclisleri tertip etmek genel idari anlayışın bir parçasıydı. Hârûn Reşîd'in, ilim adamları, sufiler, şairler, musikîşinaslar ve diğer sanat erbabı ile olan teşrik-i mesaisine çoğu zaman

⁷⁴ Bkz. Çıkla, Ayşe, Erken Dönemde Osmanlı Devleti'nde Kadın Baniler (1299-1512), *Mimarist*, 14, Kış 2004, s.86-89.

Zübeyde de katılmış ve bu durum halife ile eşinin ihtişamlı hayatlarının bir parçası olarak şark masallarına konu olmuştur. Zübeyde'nin kocasından ayrı olarak da, ilim ve edebiyat ehli ile sürekli diyalogu, kaynaklarda adının bu kimselele, hoş hatıralarla yâd edilmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede kaynaklarda adı zikredilen kişiler arasında İmam Ebû Yûsuf, Ebû'l-Atâhiye, Mervân b. Ebî Hafsa, Dâvûd b. Rezîn, Huzeyme b. Hasen, İbn Câmi, Rûsteh b. Ebi'l-Ebyâd el-İsbehanî, Selm b. Amr el-Hasir, el-Esma'î, Ahmer en-Nahvî, Tabip Buhtîşû, Kisaî, Ali b. Dâvûd, Ebû's-Serâ, Umâre b. Hamza, Behlül Dânâ, Süfyân-ı Sevrî, Ma'rûf Kerhî ve Sâlim b. Sâlim Ebû Bahr el-Belhî gibi pek çok kimse vardır.

Kaynaklarda Zübeyde ve Hârûn Reşîd'le birlikte ismi en çok öne çıkan ilim adamlarından biri İmam Ebû Yûsuf'tur. Halifenin başkadı (kadî'l-kudat) olarak atadığı ve diğer dinî meselelerin yanı sıra, kendisine şahsî danışmanlık da yapan Ebû Yûsuf, çoğu zaman halifenin eşiyile arasındaki ihtilaflı meselelerde bilirkişi ve hakem olarak çağrılmaktadır. Bu konular bazen ciddi ve hukukî meseleler olurken, bazen da gündelik bir konu olabilmektedir. Zübeyde'nin kendisine ve ailesine Ebû Yûsuf gibi meşhur bir fıkıh âliminin danışmanlık yapmış olması, hanımefendinin entelektüel kimliğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu çerçevede şu iki örneğin zikre değer olduğunu düşünüyoruz:

Bir gün Hârûn Reşîd'le Zübeyde bir mevzuyu tartışırken, Zübeyde, “Adil olmadıkça cennete gireceğini sanma! Zalim olursan cehennemliklerden olursun” der. Onun bu ithamına dayanamayan Hârûn Reşîd, “Eğer ben Allah'ın cennetlik kullarından değilsem benden boş ol” der. Halife kısa süre sonra pişman olur, fakat söz ağızdan çıkmıştır ve hukuken bağlayıcıdır. Ulemaya danışılır ve onlar da hukukun gereğini, yani boşanmış olduklarını söylerler. Nihayet konu Ebû Yûsuf'a ulaştırılır.⁷⁵ Fakih, ona Allah'tan korkup korkmadığını ve hayatında korktuğuna delil olacak bir vakanın olup olmadığını sorar. Hârûn Reşîd, “Var” der ve bir hatırasını anlatır. Ebû Yûsuf, Rahmân sûresindeki “وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ” (Rabbinden korkanlara iki cennet vardır)⁷⁶ ayetinden hareketle Allah'tan korkan bir kimsenin ebedî olarak cehennemde kalmayıp cennete gideceğini, dolayısıyla da evliliklerinin devam ettiğini söyler. Bunun üzerine hem halife,

⁷⁵ Şevki Ebû Halil bu kişinin Leys b. Sa'd olduğunu söylemektedir. Bkz. Ebû Halil, Şevki, *Hârûn Reşîd*, Dimeşk 1988, s. 37-38.

⁷⁶ Rahman, 55/46.

hem de Zübeyde rahatlar ve fakihe çeşitli hediyeler verirler.⁷⁷ Bu konu biraz farklı olarak şu şekilde de anlatılmaktadır: Hârûn Resid bir tartışma esnasında, "Bu gece ülkemde yatarsam, benden üç talak ile boş ol" diyerek hanımı Zübeyde'yi boşar. Fakat sonradan pişman olarak ulemadan fetva ister. Ebû Yûsuf, Cin sûresi 72. ayete dayanarak⁷⁸ "Camilerde yat, çünkü camiler senin değil Allah'ındır" der. Mesele de bu şekilde çözüme kavuşmuş olur.⁷⁹

Bu dönemde ilim adamına danışılan konu fikhî ya da dinî bir mesele olduğu gibi zaman zaman hayatın içinden başka hususlar da olabilmektedir. Bu durum ilim adamının halife ve ailesine yakınlığının da ifadesidir. Bir keresinde Hârûn Reşid ve eşi Zübeyde, Bağdat halkının en sevdiği tatlılardan olan lavzinec ile fâlûzecten hangisinin daha güzel olduğu konusunda anlaşamazlar. Zübeyde fâlûzec, Hârûn lavzinec daha güzel demektedir. 100 dinar üzerine iddia ya girerler. Hakem olarak Ebû Yûsuf çağırılır ve hüküm vermesi istenir. Ebû Yûsuf: "Ey müminlerin emiri! Gâib olan şey üzerine hüküm verilmez, Ebû Hanife'nin mezhebi böyledir" der. Bunun üzerine iki tatlıdan da getirilir ve kadı ikisinden de yer. Fakat Hârûn lehine karar verirse Zübeyde'nin, Zübeyde lehine karar verirse de Hârûn'un kızmasından endişe eder. Halife, "Hangisi daha güzel ey Ebû Yûsuf!" deyince, "Ey müminlerin Emiri! Ben bu ikisinden daha cedelci rakipler görmedim. Ben hangisini seçsem, diğeri onun hüccetini çürütüyor, aralarında kaldım" der. Hârûn Reşid tebessüm eder ve teşekkür ederek ayrılır.⁸⁰

Zübeyde çözdüğü fikhî bir meseleden dolayı Ebû Yûsuf'a çok hoş renklerde, içinde değerli hediyeler ve dinarlar bulunan bir kutu gönderir. Etrafındakiler Ebû Yûsuf'a, Hz. Peygamber'in, bir kimseye hediye geldiğinde onu yanındakilerle paylaşmasını tavsiye ettiğini hatırlatırlar. Ebû Yûsuf, "Bu durum, hediyelerin hurma, üzüm ya da süt olduğu zamanlarda geçerlidir" diyerek hediye kendisi alır.⁸¹ Ebû Yûsuf'la Zübeyde'nin diyalogu sadece fikhî konularda danışmanlık hizmeti alma değil, ilme ve alimlere verilen değer in ifadesi olarak da anlaşılabilir.

⁷⁷ Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 317.

⁷⁸ Cin, 18/72

⁷⁹ Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Harac*, (Çev. Ali Özek), İstanbul 1973, (Hal Tercümesi Kısmı), s. 12; Kazvinî, s. 317; Matlub, Mahmûd, *Ebû Yusuf Hayatuhu ve Arauhü'l-Fikhiyye*, Bağdat 1972, s. 86.

⁸⁰ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Letâifü'z-Zürefâ min Tabakâti'l-Fudalâ*, Leiden 1978, s. 61-62; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Beyrut ts, II, 316-317; Amrî, *age*, I, 524.

⁸¹ Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havadisiz-Zamân*, Beyrut 1970, s. I, 398-399.

Zübeyde'nin entelektüel dünyasında ilim adamlarının yanı sıra sufilerle diyalogu da önemli yer tutar. Hârûn Reşîd ile Zübeyde'nin devrin tasavvuf erbabı ile münasebetleri dikkat çekicidir. Ebû Nuaym'ın (ö.430/1038) anlattığına göre, Hârûn Reşîd, eşi Zübeyde'ye "Senin üstüne evleneyim mi?" diye sorar. O da bunun helâl olmayacağını söyleyince, Hârûn Reşîd, böyle bir evliliğin helâl olduğu konusunda ısrar eder. Zübeyde, dilediğin kişiyi hakem yapalım der ve Süfyân-ı Sevri'nin hakemliğinde anlaşılır. Hârûn Reşîd Süfyân'a, "Zübeyde, üstüne evlenmemin helâl olmayacağını iddia ediyor. Allah Teâlâ "Dilediğiniz kadınlardan ikişer, üçer dörder alın"⁸² dediği halde..." der ve susar. Süfyân, "ayeti tamamla" der. "Şayet adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane alın." Bunun üzerine Süfyân, "Sen adaletsizlik yaparsın" der. Hârûn bu cesaretinden ve adaletle verdiği hükümden dolayı kendisine 10.000 dirhem verilmesini emreder, fakat Süfyân bunu kabul etmez.⁸³ Zübeyde'nin maiyeti ile beraber Ma'rûf Kerhî'yi ziyaret ettiği kaydedilmekte,⁸⁴ Behlül Dâna ile Hârûn ve Zübeyde'nin adlarının birada geçtiği pek çok menkıbe anlatılmaktadır.⁸⁵ Zübeyde'nin ayrıca, son derece âbid ve zâhid bir kişi olup, Mürcie mezhebinin propagandasını yapan ve Hârûn Reşîd'i tenkit ettiği için hapse atılan Sâlim b. Sâlim Ebû Bahr el-Belhî'yi kocasının vefatından sonra hapisten çıkardığı rivayet edilmektedir.⁸⁶

Zübeyde'nin tabipler ve devrin bilim adamlarıyla yakın diyalogu ve onlara karşı cömertliği, onun sadece dinî ilimlere değil, müspet bilimlere de ilgi duyduğunun göstergesidir. Tabip Cebrail b. Buhtîşû'ya aylık 50.000 dirhem tutarında maaş bağlamış olması bu çerçevede değerlendirilebilir.⁸⁷ İbnü'n-Nedîm, (ö.385/995) Zübeyde'nin kâtiplerinden biri olan ve onun himayesinde ilmî çalışmalarını devam ettiren Ali b. Dâvûd'un, en belîğ ve iyi hatiplerden biri olduğunu ifade eder. Kitap tasnifinde Sehl b. Hârûn'un metodunu benimseyen Ali b. Dâvûd'un *Kitâbu'l-Cürhümiyye ve Tevkîlü'n-Niam, Kitâbu'l-Hirre ve'l-Ümme ve*

⁸² Nisa, 4/3.

⁸³ Ebû Nuaym el-Hsfhânî, *Hilyetü'l-Evliya (Sahabeden Günümüze Allah Dostları)*, İstanbul 1995, IV, 361.

⁸⁴ Kazvinî, s. 444.

⁸⁵ Bu konuda anlatılan menkıbelerden biri şöyledir: Behlül Dana bir gün küçük tahta parçalarından eve benzer bir şey yapmaktadır. Bunu Hârûn Reşîd'in hanımı Zübeyde görüp ne yaptığını sorar. Behlül: "Cennet köşkü yapıyorum", der. Zübeyde köşke müşteri olur ve Behlül'ün istediği bir akçeye köşkü satın alır. Hârûn Reşîd o gece rüyasında Zübeyde'nin cennette çok güzel bir köşkte oturduğunu görür ve bu köşkü nasıl aldığını sorar. Zübeyde, Behlül'den bir akçeye satın aldığını söyler. Ertesi gün halife Behlül'ü çağırır ve bir köşk de kendisi için yapmasını ister. Behlül kabul eder ama halifeden fiyat olarak bin akçe ister. Sebebini soran halifeye: "Evet, bir akçeye verdim. Ama o köşkün değerini bilmeden aldı. Sen ise dün gece onun nasıl görkemli bir köşk olduğunu gördün. Ben buna göre fiyat istiyorum" der.

⁸⁶ İbn Kesîr, X, 225.

⁸⁷ Ebû Halîl, *age*, s. 26.

Kitâbu'z-Zurâf adlı eserleri vardır.⁸⁸

Zübeyde, devrin halifeleri ve zenginleri tarafından sık sık başvurulduğu şekilde zaman zaman müneccimlere de müracaat etmektedir. İbn Hallikân'daki (ö. 681/1282) bir kayda göre, çok değer verdiği bir yüzüğü kaybeden Zübeyde, bununla ilgili bazı cariyelerinden şüphelenir, ardından bir müneccim çağırarak görüşünü alır. Müneccimin yıldızlara bakarak, "Onu Allah Teâlâ'dan başkası almamıştır" dediği, bunun üzerine Zübeyde'nin Kur'an mushafının içine baktığı ve yüzüğü orada bulduğu rivayet edilmektedir.⁸⁹

b. Edebî İnceliklere Vukûfiyeti

Zübeyde'nin hayatında şiirin yerine, şairler ve ediplerle ilişkisine geçmeden önce, kendisinin de belâgat ve fesâhat sahibi olduğunu ifade etmek gerekir. Bu konuda, aldığı eğitim, şairler ve ediplerle teşrik-i mesaisi ve içinde bulunduğu edebî ortamın tesiri kuşkusuzdur. Cahiz (ö. 255/869) onun bu yönünü, "insanların en akıllısı ve en fasih konuşanıydı" şeklinde ifade eder.⁹⁰ Zübeyde'nin belâgat, güzel konuşma sanatı ve devrin edebî üslubunda hangi ifadenin ne anlama geldiğini bilme konusundaki yetkinliğine işaret eden bir kaç örneği şu şekilde aktarabiliriz:

Zübeyde'ye amillerinin birinden bir mektup gelir. Zübeyde mektubu okur ve yazısını düzeltmesi için amiline geri gönderir. Mektubu inceleyen adam, herhangi bir hata bulamaz. Fesâhat ve belâgat sahibi bir arkadaşına mektubu gösterir. Arkadaşı mektubu inceler ve "sen yazında ona "أدام الله كرامتك" (Allah cömertliğini/kerametini devam ettirsin) şeklinde dua etmişsin, fakat böyle diyerek lehine değil aleyhine dua etmiş oluyorsun. Çünkü kadınların kerameti (cömertliği) onların definlerindedir" der. Adam hatasını anlar ve düzelterek Zübeyde'ye tekrar gönderir, o da mektubu kabul eder.⁹¹

Zübeyde ile Hârûn Reşîd, okudukları şiirdeki bir kelimenin **يحيين** mi yoksa **يجنين** mi olduğu konusunda ihtilâf eder ve iddiaya girerler. Hârûn Reşîd, özel hizmetlisi Mesrûr'u çağırır ve elindeki paraları vererek, Bağdat'taki ilim ehlinin

⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 152.

⁸⁹ İbn Hallikân, II, 317.

⁹⁰ Tenûhî, II, s. 120 dipnot kısmı. Ayrıca bkz. Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1975, I, 36-37.

⁹¹ Süveyd, Ahmed, *Nisâü'ş-Şehirât min Tarîhinâ*, Beyrut 1985, s. 105. Bu rivayetten konumuzun teşkil eden dönemin edebî anlayışında kadınların "kerâmetlerinin devamı" için dua etmenin onların "ölümlerini istemek"le aynı anlama geldiğini öğreniyoruz.

en iyisini bulup ona sormasını ister. Eğer Hârûn'un dediği doğru çıkarsa Zübeyde'ye ait 1.000 dinarı, Zübeyde'nin dediği çıktığı takdirde de Harun'dan aldığı 1.000 dinarı o kişiye vermesini söyler. Mesrûr bu işi sorabileceği en uygun kişinin meşhur nahiv alimi Kisâî olduğunu öğrenir. Kisâî'yi bulur ve ona sorar. Kisâî, hem halifeyi hem de eşini kırmamak maksadıyla olsa gerek: "Bu müphem bir beyittir, iki türlü okunmasında da beis yoktur" diyerek ikisini de onaylar. Mesrûr da 2.000 dinarın tamamını Kisâî'ye verir.⁹²

Benzer bir bilgiyi Zübeyde'nin, Hârûn Reşîd'i İranlı cariyesinden olan oğlu Abdullah el-Me'mûn'u, Zübeyde'den olan oğlu Muhammed el-Emîn'den çok sevmekle suçladığı bir örnekte görmekteyiz. Bu itham ve sitem üzerine Hârûn, eşine "Sana bunun sebebini göstereceğim" der. Yanında misvaklar vardır. Oğlu Muhammed Emîn'i çağırır ve "Ey Muhammed bunlar nedir?" der. Muhammed: "مساويك" (mesâvîk: misvaklar) der. Ardından Abdullah'ı çağırır ve bunların ne olduğunu sorar. Abdullah da "ضِدَّ مَحَا سَيْنِكَ" (iyiliklerinin zıddı olan)" der. Mesavî kelimesi, aynı zamanda ayıplar, kusurlar ve noksanlar anlamına gelmektedir. Dilin inceliklerine vakıf olmayan Emîn mesâvîk diyerek, aslında babasına "senin ayıpların, kusurlarındır" demiştir. Sorudaki inceliği ve Arap diline ait sanatı anlayan Me'mûn ise, o hataya düşmemiş ve güzelliklerinin zıddı anlamında "ضِدَّ مَحَا سَيْنِكَ" ifadesini kullanmıştır. Böylece babasına lafzî olarak bile kötülük isnad etmemiştir. Bu diyaloga şahit olan Zübeyde konuşmada geçen inceliği Hârûn'un izahına gerek olmadan anlamış: "Tamam şimdi özrünü ve onu çok sevmenin sebebini anladım" demiştir.⁹³ Bu örnekler Zübeyde'nin belâgat, fesâhat ve edebî sanatlar konusunda oldukça iyi bir seviyede olduğunu göstermektedir.

c.Şiir, Şairler ve Zübeyde bt. Câfer

Tarih ve edebiyat kitaplarında Zübeyde ile ilgili neredeyse her rivayet, beraberinde bir de şiir barındırmaktadır. Zübeyde'nin şiir sevgisinin yanı sıra devrin şiir anlayışı ve şairlerin konumu göz önünde tutulursa, bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Dönemin entelektüel anlayışında şiir ve musikî sadece edebî ve sanatsal ihtiyaçlar için değil, insanlar arası ilişkiler açısından da önemli bir iletişim vasıtası olarak kullanılmıştır. Zaman zaman idarecilerle ve diğer önemli

⁹² Ebû Halîl, *age*, s. 33-34.

⁹³ Amrî, Muhammed b. Abdullah, *Sefinetü'l-Edeb ve't-Tarih*, I, 534.

kimselerle yapılan yazışmalarda bir konuyu doğrudan yazmak yerine şiirle ifade etmek ortaya daha iyi sonuçlar çıkarabilmekteydi. Ayrıca şairlerin mısraları siyasî hayatta da önemli fonksiyonlar ifa etmekteydi ve bu sebeple devlet adamları çoğu zaman şairleri yakınlarında bulundurma ihtiyacı hissediyorlardı. Haliyle şiirleri yazan ya da besteleyen kimseler de kıymetli hale geliyorlardı. Bu kimselerin, yaptıkları işin karşılığında memnun edilmeleri ve kendilerini memnun eden kimselerin etrafından ayrılmamaları sık karşılaşılan bir durumdu.⁹⁴

Şiirin ve musikînin insanlar üzerindeki etkisini çok iyi bilen Zübeyde, devrin edebî ortamına ve zarafet anlayışına da uygun şekilde muhataplarına mesajlarını çoğu zaman şairler ve muganniler vasıtasıyla gönderiyordu. Zübeyde, bir şairden meramını anlatan bir şiir yazmasını ister, şiirin etkisini artırmak için de bazen onu bir muganniye göndererek bestelemesini ve muhatabının huzurunda okumasını emrederdi. Eşi Hârûn Reşîd'e sevgisini ifadesi, oğlunun doğumu, veliahtlığı, tahta geçişi, ölümü, yaşanan iç savaştan sonra Me'mûn'la tekrar irtibata geçmesi ve aradaki soğukluğu gidererek eski imkân ve imtiyazlarına kavuşması gibi pek çok örnekte şairlerden yardım almış ve bu şekilde maksadına ulaşmıştır.

Kaynaklarda Zübeyde'nin okuduğu rivayet edilen şiirlerden hangilerinin kendisine, hangilerinin sık sık beyit nazmetmeleri için talepte bulunduğu şairlere ait olduğunu tespit etme imkânı tam olarak bulunmamaktadır. Nakledilen şiirlerin büyük bir çoğunluğu devrin meşhur şairlerine ait olmakla birlikte, şiir mevzuunda bir tartışma açıldığında, konuyu tartışabilecek düzeyde yeterliliğe sahip olan Zübeyde'nin kendisinin de bir takım beyitler nazmetmiş olması mümkün görünmektedir.

Bu kanaate delil olabilecek bilgiyi dolaylı bir şekilde Cehşiyârî zikretmektedir: Hârûn Reşîd bir gün Zübeyde'nin yanına girer ve senin katibin Sa'dân'ı azledip cezalandıracağım der. Zübeyde sebebini sorar, Hârûn, "Adam kayırma ve rüşvet" der. Hatta bu konuda bir şair şiir bile yazmış der ve şiiri okur. Zübeyde de, şairin Hârûn Reşîd'in kâtibi Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdurrahman hakkında daha kötü bir şiir yazdığını söyler ve onu okur. Bunun üzerine Hârûn, "Şair, benim kâtibim ve senin kâtibin hakkında yalan söylemiş" der ve konu kapanır. Ceh-

⁹⁴ Bkz. İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut 1983, I, 264-265; III, 219; V, 374-375; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbü'l-Egâni*, Beyrut, ts, XVIII, 14, 226, 232, 308, XIX, 280-281; XX, 302-304; İbn Halikân, *age*, 315-316; Nüveyrî, IV, s. 307-308; İbn Kesîr, X, 102-103; es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihü'l-Hulefâ*, Beyrut 1986, s. 332; Kehhâle, *age*, II, 20, 24.

şiyârî rivayetinin sonunda, Hârûn b. Müslim'in şöyle dediğini aktarır: "Bana Zübeyde'nin şiiri hemen o saatte söylediği haber verildi."⁹⁵ Yani Zübeyde şiiri kendisi o anda nazmetti demektir ki, bu bilgiden hareketle Zübeyde'nin şiir nazmedebildiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ayrıca kaynaklarda çoğu zaman Zübeyde'nin bazı şairlerden şiir istediği ifade edilirken kimi zaman da, okuduğu şiirin şairi söylenmemekte ve "Şiir Zübeyde tarafından söylendi" şeklinde ifade edilmektedir. Örneğin İbn Abdîrabbih (ö.328/940), beğendiği bir cariyeyi Hârûn Reşîd'e hediye eden Zübeyde'nin, eşinin bundan sonra kendisi ile bir hafta görüşmemesi üzerine sitemini ifade eden bir şiir yazarak gönderdiğini ifade eder.⁹⁶ Aynı şekilde Mes'ûdî de, Zübeyde'nin oğlu Emîn'in katledilmesinden sonra siyah kıyafetlere büründüğünü, ardından divit ve kalem isteyip Me'mûn'a bir şiir yazarak gönderdiğini belirtir.⁹⁷ Dolayısıyla rivayetleri aktaran kimselerin, asıl şairin ismini zikretmemiş olabilecekleri gibi, bu şiirlerin bir kısmını Zübeyde'nin kendisinin nazmetmiş olması da muhtemeldir.

Zübeyde'nin kocasıyla ilişkilerinde de şiir ve musikî çok önemli bir yer tutmaktadır. Zübeyde ile Hârûn Reşîd'in birbirlerine kırgın olduğu bir günde şair Dâvûd b. Rezîn muhtemelen Zübeyde'nin talebi üzerine halifeye hitaben bir şiir nazm eder. Hârûn Reşîd'e Zübeyde'den özür dilemesini tavsiye ettiği şiirinde onu hanımının kölesi olarak niteler ve halife de bu tanımlamadan epeyce hoşlanır. Şairin tavsiyesine uyarak eşinden özür diler ve araları düzelir. Zübeyde de şairi 200.000 dirhemle ödüllendirir.⁹⁸

Zübeyde'nin hayatının her döneminde şiir vardır ve onun faaliyetlerine adeta "tarih düşmüştür." Bu şiirler karşılığında Zübeyde'nin şairlere ihsanı da çok büyük olmaktadır. Muhammed Emîn doğduğu zaman Mervân b. Ebî Hafsa, "çocuğun alnında hilafet nurunun parladığını" ifade eden bir şiir nazmetmiş, Hârûn Reşîd şaire 3.000 dinar verilmesini, Zübeyde de şairin ağzının mücevherle doldurulmasını emretmiştir.⁹⁹

Zübeyde'nin babası Câfer b. el-Mansûr'un şairliğini yapan ve onun vefatın-

⁹⁵ Cehşiyârî, s. 256.

⁹⁶ İbn Abdîrabbih, *Ahbâru'n-Nisâ fi'l-İkdi'l-Ferîd*, (der. Abdülemir Ali Mihenna -Semîr Yusuf Cabir), Beyrut 1990, s. 259.

⁹⁷ Mes'ûdî, III, 415.

⁹⁸ İbn Hallikân, II, 315; Şeyban, Lütfi, İslâm Tarihinde Kadının Dönüşümü: Abbasi Örneği, İstanbul 2004, s. 56.

⁹⁹ İbn Abdîrabbih, I, 264-265; İbn Hallikân, *age*, 315-316.

dan sonra Zübeyde tarafından büyük ihsanlara mazhar olan şair Eşca',¹⁰⁰ Emîn'in dördüncü yaşı için düzenlenen mecliste okuduğu şiir sebebiyle hanımefendi tarafından 100.000 dirhemle ödüllendirilmiştir.¹⁰¹

Emîn'e veliaht olarak beyat edildiği zamanki şiirinden dolayı 100.000 dirhem hediye alan Selm b. Amr el-Hâsir,¹⁰² Emîn halife olduğu zaman, onun hilâfetini ve ceddini öven bir şiir yazmış, Zübeyde onun da ağzının mücevherle doldurulmasını emretmiştir. Şairin bu mücevherleri 20.000 dinara sattığı rivayet edilir.¹⁰³ el-İsfehânî, Selm el-Hâsir'in öldüğünde diğer mallarından hariç sadece Hârûn Reşid ve Zübeyde'den aldığı 1.500.000 dirhem tutarında parasının olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁴

Zübeyde, şair Mansûr en-Nümerî'den kendisine Bağdat'ı sevdirecek bir şiir okumasını ister. Mansûr da ona Rafîka'nın şu şiirini okur:

“Bağdat'ta ne güzel ağaçlar, hem dinî hem de dünyevî gezinti yerleri vardır.

Kokusunu teneffüs etmek için dallar arasına girdiğinde, hasta kişi şifa bulup canlanır.” Zübeyde şiirden çok hoşlanır ve Mansûr'a 1.000 dinar hediye verir.¹⁰⁵ Zübeyde hac yolculuklarından birinde kendisini karşılayan ve bir şiir nazmeden şair en-Nusayb'a 10.000 dirhem verilmesini emretmiştir.¹⁰⁶ Emîn, hilâfeti döneminde eşlerinden birini kaybettiği zaman çok üzümlü ve bir süre etkisinden kurtulamaz. Annesi bir şiir okuyarak oğlunun acısını paylaşıyor.¹⁰⁷

Zübeyde, Emîn ile Me'mûn arasındaki iç savaştan sonra eski imkânlarını tamamen yitirir ve Tahir b. Hüseyin tarafından alışık olmadığı bir takım kötü muamelelere maruz kalır. Me'mûn'a durumunu anlatan bir şiir gönderir ve bu vesile ile de eski imkânlarına geri kavuşur. Onun için Me'mûn'a hitap eden bu etkili şiiri yazan kişi ilk Abbâsî asrının heyecanlı şairi Ebû'l-Atâhiye'dir.¹⁰⁸ Şiiriyle hem Zübeyde'nin, hem de Me'mûn'un ihtiyacı olan şeyi, “aralarında irtibatı” sağlayan Ebû'l-Atâhiye, bunun mükafâtını 20.000 dirhem Zübeyde'den ve 20.000 dirhem de Me'mûn'dan alarak görmüştür. Zübeyde'nin, her zaman ya-

¹⁰⁰ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XVIII, 232.

¹⁰¹ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XVIII, 226.

¹⁰² Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, Selm el-Hâsir'in öldüğünde diğer mallarından hariç sadece Hârûn Reşid ve Zübeyde'den aldığı 1.500.000 dirhem tutarında parasının olduğunu ifade eder. Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XIX, 280-281.

¹⁰³ es-Süyûtî, s. 332.

¹⁰⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XIX, 280-281.

¹⁰⁵ İbn Kesîr, X, 102-103.

¹⁰⁶ Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XXIII, 14.

¹⁰⁷ İbn Abdîrabbîh, V, 374-375; Kehhâle, age, II, 20.

¹⁰⁸ İbn Abdîrabbîh, III, 219; Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, Ebu'l-Atâhiye'nin şiiri Zübeyde'nin diliinden yazdığını özellikle ifade eder. Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, XX, 303-304.

kınında bulunan ve kendisine şiiriyle hizmet eden Ebü'l-Atâhiye'ye ihsanları bununla sınırlı değildir. Kaybettiği itibarı, bütün maddî imkânları ve halifenin gözündeki sevgisini yeniden kazanmasına vesile olan bu usta şaire, Me'mûn'un kendisine bağladığı 100.000 dinar ve 1.000.000 dirhemlik yıllık gelirden 100 dinar ve 1000 dirhemini vermektedir. Hatta bir sene bunu unuttur. Ebü'l-Atâhiye, Muhammed b. Fazl'a Zübeyde'nin parayı vermeyi unuttuğunu ifade eden beyitlerin yazılı olduğu bir not verir ve ona ulaştırmasını söyler. Şiiri okuyan Zübeyde, unuttuğu şeyi hatırlar ve hemen parayı öder.¹⁰⁹ Zübeyde burada pek çok imkânı elde etme ve problemleri çözmeye vesile olarak kullandığı şiirin ve şairin bedelini ödemektedir. Sonuçta Zübeyde, şiir ve musikî vesilesi ile işleri hallolduğu için memnun, şair de gördüğü ihsanlar sebebiyle mutludur.

Zübeyde, Ebü'l-Atâhiye'yi himaye de etmektedir. Şair, Hârûn Reşîd'in halifeliği döneminde yazdığı bir şiirde şehzade Kâsım el-Mu'temen'le alay eder. Bunu duyan Kâsım, onu kırbaçlattırarak hapse attırır. Ebü'l-Atâhiye kurtuluş ümidini Zübeyde'de görür ve ona mektup yazarak yardım ister. Zübeyde hemen Hârûn Reşîd'le konuşur ve şair hapisten çıkarılır. Hârûn Reşîd de, Kâsım'ın, şairden özür dilemesini ve gönlünü hoş tutmasını ister.¹¹⁰

Ebü'l-Atâhiye, Emîre Zübeyde nezdinde hoşlanmadığı bir durumda ona kızgınlığını ifade edebilecek kadar önemli bir konuma sahiptir. Emîn halife olduğunda Ebü'l-Atâhiye, onu öven ve hilâfetini tebrik eden bir şiir nazmeder. Zübeyde, "Emirü'l-müminin'i şiirle övdüğün gibi beni de şiirle öv" der. Ebü'l-Atâhiye de bunu yapar. Zübeyde'nin: "Mehdî'ye ve Hârûn Reşîd'e övgün nerede?" diye sorması üzerine Ebü'l-Atâhiye kızar. "Ben zaten şiirin içinde halifeyi överken, babası ve dedelerine de güzellikler yoluyla atıfta bulunan beyitler söyledim" der ve onları tekrar okur. Bunun üzerine Zübeyde: "Şimdi medhin hakkını verdin der" ve ona 10.000 dirhem verilmesini emreder. Kaynaklarda Zübeyde'ye karşı herhangi bir kimse için hem de huzurunda "غضب" (kızdı) ifadesinin geçtiği benzer bir kayda ulaşmak gerçekten zordur. Bu rivayet Ebü'l-Atâhiye'nin Zübeyde nezdindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.¹¹¹

Bunların yanında Zübeyde şiirsel mesajlarını muhataplarına iletme amacıyla Muharrik ve Allûye gibi musikîşinaslardan da yararlanmıştı. *Kitâbü'l-*

¹⁰⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, XX, 302-303.

¹¹⁰ Kehhâle, age, II, 24.

¹¹¹ Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, XX, 302.

Eğânî'deki iki farklı rivayetten birinde Muharrîk'e diğeri ise Allûye'ye şiir göndererek bestelemesini ve halife Me'mûn'un huzurunda okumasını istemiştir. Mesajı alan Me'mûn yanına gelerek kendisiyle ilgilenmeye başlamıştır. İlk dönem kaynaklarında Zübeyde'nin şairler ve musikîşinaslar ile diyalogunu ihtiva eden hiçbir rivayet yoktur ki Zübeyde konuşmanın sonunda muhatap olduğu kişiyi ödüllendirmesin. Zübeyde şair ve musikîşinaslardan talepte bulunurken onlara ihsanlarda bulunmuş ve eğer muradı gerçekleşirse ihsanları kat kat artarak bu kimselere geri dönmüştür. Allûye'ye şiir bestelemesi için verdiği ücrete ilave olarak, ödediği 20.000 dirhem bunu en güzel örneğidir.¹¹² Zübeyde bir defasında da kocası Hârûn Reşîd'in kızgınlığını giderip kendisine yaklaşmasını sağlayan bir şarkının, sözlerini yazan Abbas b. el-Ahnef'e ve onu şarkı halinde besteleyen Zübeyr b. Dahman'a biner dinar hediye etmiştir.¹¹³

Kaynaklar Zübeyde'nin Hârûn Reşîd'le birlikte zaman zaman ilim, şiir ve musikî meclislerine katıldığını kaydetmektedir. Halife ile eşinin birlikte olduğu bazı zamanlarda kendilerine alim, şair ve musikîşinaslar eşlik ediyorlardı. Zübeyde, bir gün Hârûn Reşîd'e haber gönderir ve "Ey emirü'l-mü'minîn! Bugün sizinle birlikte olamadığımız dördüncü gündür, üç gündür yoksunuz. Bilirsiniz ki siz olmayınca yemek-içmek bana zevk vermez" der. Hârûn Reşîd ise, 3 gündür sesini ve müziğini çok beğendiği İbn Câmî ile birlikte ve sürekli onu dinlemektedir. Zübeyde'yi de yanına davet eder. Zübeyde yanına varınca ona: "Yanımda İbn Câmî olduğu içindir ki, evden çıkamayan yaşlı kadınlara döndüm, şimdi onu bir de sen dinle!" der. İbn Câmî, içinde bir âşıkın maşûkuna olan özlemine anlatan bir şarkı okur. Zübeyde şarkıyı ve İbn Câmî'in okuyuşunu çok beğenir ve hizmetçisine, okuduğu her beyit için İbn Câmî'e 100.000 dirhem vermesini emreder. Hârûn Reşîd şaşırır ve eşine "Sen ihsanda bizi geçtin" diyerek verilen rakamı dirhemden dinara çevirir.¹¹⁴

D. Değerlendirme

İlk Abbâsî asrının en önemli simalarından biri olan Zübeyde bt. Câfer, İslâm tarihinde asaleti, zenginliği, etkisi asırlarca sürecek hayır faaliyetleri, ilim ve sanat erbabına yakınlığı ile öne çıkmıştır. Tek bir kalıba konulamayacak ölçüde renkli ve çok yönlü bir kadın olan Zübeyde, hayatının her safhasında, içinde bu-

¹¹² Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, XX, 303-304.

¹¹³ Ebü'l-Ferec el-İsfehânî, XVIII, 308.

¹¹⁴ Nüveyrî, IV, s. 307-308; Turabi, Ahmet Hakkı, İbn Câmî' (ö.192/808) Kureyşli Meşhur Muğannî ve Bestekâr, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: IX, sayı: 1, s. 169.

lunduğu konuma uygun şekilde davranmayı becerebilen vakur bir kişiliğe sahiptir.

İslâm hukukunun idare edenlere yüklediği sorumluluk gereği, Müslüman kimliğe sahip devletlerde idareciler hayır işlerinde ön planda olmuşlar, sahip oldukları zenginlik ve nüfuzu toplum hizmetinde kullanmayı vazife bilmişlerdir. Hayır faaliyetleri için siyasî iradenin ve imkân sahiplerinin çabaları yanında, Müslüman hanımların bu konudaki katkıları, yapılan eserlerin niteliğini belirlemiş daha güzel olmalarına ve medenî seviyenin yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Zenginliğine paralel şekilde cömertliğe de sahip olan Zübeyde, malik olduğu serveti topluma yönelik hayır faaliyetlerinde kullanmayı başaramış, yaptığı hayırlar ile de İslâm dünyasının hafızasında mühim bir yer edinmiştir. Hicaz bölgesi ve Hac yolları başta olmak üzere ülke sınırları içine yayılan kalıcı hayır eserleri, sadaka-i cariye anlayışının en güzel örnekleri olarak karşımıza çıkar. Bu yönüyle asırlar boyunca Müslüman hanımlara örnek olan Zübeyde sadece Abbâsî tarihinin değil, Asr-ı Saadet'ten sonraki İslâm tarihinin en meşhur hanımlarından biridir.

Kendisi de fesâhat ve belâgat sahibi olan Zübeyde ilmin, alimin, şiirin, sanatın ve sanatkârın kıymetini takdir eden ve onlara hayatının her safhasında yer verebilmiş Müslüman münevver bir hanımdır. Etrafındaki ilim, sanat ve meziyet sahibi insanlar onun cömertliğinden önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Ömrünün sonuna kadar görkemli bir hayat yaşamış, eşinin ve oğlunun halifelik dönemlerindeki siyasete etkisinin yanında, Bağdat'ın sosyal ve kültürel hayatında ve İslâm tarihinin uzunca bir diliminde hayranlık uyandıran derin izler bırakmıştır.

Abbâsîlerin ilk asrında Zübeyde'nin şahsî konumu ve sahip olduğu imkânların diğer kadınlara oranla kendisine avantaj sağladığı ve bu sebeple Abbâsî toplumundaki bütün kadınların durumunu yansıtmayacağı savunulabilir. Fakat İslâm medeniyetinin altın çağı olarak ifade edilen bu dönemde, bir kadın olarak siyaset, sanat ve hayır işlerinde bu kadar etkin olmasının, toplum tarafından yadırganmayıp gıpta ile bakılması, İslâm'da özü itibarıyla bu konuda kadınlara has bir engelin olmadığına göstergesidir. Bu yönüyle hem kadınların hem de Müslümanlar nezdinde kadınlara gösterilen seçkin bir saygının İslâm kültür ve medeniyetine katkıları açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Kaynaklar*

- » Abbott, Nabia, *Bağdat'ın İki Kraliçesi*, (çev. Suat Kaya), Ankara 2000.
- » Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ' mine't-Tarih*, Dimeşk 1997.
- » Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbâsids*, London 1979.
- » Amrî, Muhammed b. Abdullah, *Sefînetü'l-Edeb ve't-Tarih*, Dimeşk 2001.
- » Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân, (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev. Mustafa Fayda), İstanbul 1987.
- » Bilge, Mustafa L., "Aynizübeyde", *DİA*, IV, s. 279.
- » Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1975.
- » ..... *Resâilü'l-Câhiz*, (thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn), I-IV, Kahire 1979.
- » el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüs el-Küfî, *el-Vüzera ve'l-Küttâb*, (thk. Mustafa Sakka), Kahire 1980.
- » Clot, Andre, *Hârûn Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, (çev. Nedîm Demirtaş), İstanbul 2007.
- » Corci Zeydan, Abbâse Sultan, (çev. Ahmet Almaz), İstanbul 2003.
- » Çıkla, Ayşe, Erken Dönemde Osmanlı Devleti'nde Kadın Baniler (1299-1512), *Mimarist*, 14, Kış 2004, s.86-89.
- » ed-Dahîl, Süleyman, *Kitâbu'l-Fevzi bi'l-Murâd fî Tarih-i Bağdâd*, Kahire 2003.
- » Ebû Halil, Şevkî, *Hârûn er-Reşid*, Dimeşk 1988.
- » Ebû Hayyân Tevhidi, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, Beyrut 1988.
- » Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ (Sahabeden Günümüze Allah Dostları)*, İstanbul 1995.
- » Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (çev. Ali Özek), İstanbul 1973.
- » Ebû'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbü'l-Egânî*, Beyrut, ts.
- » Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 1999.
- » Ezrakî, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdullah, *Kâ'be ve Mekke Tarihi*, (çev. Y. Vehbi Yavuz), İstanbul 1974.
- » Fehmî, Sa'd, el-Âmmetü fî Bağdâd fi'l-Karneyni's-Sâlis ve'r-Râbi'i li'l-Hicreti, Beyrut 1993.
- » Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-IV, (Çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985.
- » Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târih-u Bağdâd*, I-XIV, Beyrut ts.
- » Hitti, Philip, K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.
- » Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, (yay. Minorsky), (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- » İbn Abdirabbih, *Ahbâru'n-Nisâ fi'l-İkdi'l-Ferîd*, (der. Abdülemîr Ali Mihennâ -Semîr Yûsuf Câbir), Beyrut 1990.
- » ..... *el-İkdu'l-ferîd*, Kahire ts.
- » İbn Battuta Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2004.
- » İbn Cübeyr, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (çev. İsmail Güler), İstanbul 2003.
- » İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I-VIII, Beyrut ts.
- » İbn Hurdazbih, el-Mesalik ve'l-Memâlik, (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- » İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye, Beyrut ts.
- » İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1994.
- » İbnü'l Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, Dâr'us-Sâdir, Beyrut 1982.
- » İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî, *Kitabu'l-Büldân*, Beyrut 1996.
- » Kadriye Hüseyin, *Büyük İslâm Kadınları*, İstanbul 1982.
- » Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969.
- » Kehhale, Ömer Rıza, A'lâmü'n-Nisâ fi Alemeyil-Arab ve'l-İslâm, Beyrut 1984.
- » Kudâme b. Câfer, *el-Harâc ve Sinaâtü'l-Kitâbe*, Bağdad 1981.
- » Küçükaşçı, Mustafa Sabri, Abbâsilerden Osmanlılara Kadar Mekke Tarihi, İstanbul 2007.
- » Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dârânî, *Uyünü't-Tevârîh*, Kahire 1980.
- » Le Strange, Baghdad During the Abbâsîd Caliphate, Oxford 1900.

* Makalenin aslında olmayıp tarafımızdan eklenmiştir. (çev.)

- » ..... Guy, *Büldânü'l- Hilâfeti's- Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis), Beyrut 1985.
- » Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, *Mürücu'z-Zeheb ve Medâinü'l-Cevher*, I-IV, Beyrut 1965.
- » Matlûb, Mahmûd, Ebû Yûsuf Hayatuhû ve Arâuhü'l-Fıkhiyye, Bağdat 1972.
- » Nahle Müdevver, Cemîl, *Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri'l-Abbâsiyyîn* (Hadâratü'l-İslâm fi Dari's-Selâm), Kahire 2003.
- » Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire ts.
- » Ochsenwald, William L., "Ottoman Subsidies to the Hijaz, 1877-1886" *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 3 (Jul., 1975), pp. 300-307.
- » Özdemir, Şemsinur, *Rehber Hanımlar*, İzmir 2011.
- » Reşîd, Seyyid Abdülazîz, *Darb Zubaydah: The Pilgrim Road From Kufa to Mecca*, Riyad 1980.
- » Sa'd, Abdü'l-azîz er-Râşid, "Derbizübeyde", *DîA*, IX, s. 166.
- » Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dâranî Kütübî, *Uyûn'üt-Tevârih*, (thk. Hüsameddin Kudûsî), Kahire 1980.
- » Salih Ali, Ahmed, Meâlimi Bağdâd el-İdâriyye ve'l-Umrâniyye, Bağdat 1988.
- » Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Letâifü'z-Zürefâ min Tabakâti'l-Fudalâ*, Leiden 1978.
- » Süveyd, Ahmed, *Nisâü's-Şehirât min Tarihînâ*, Beyrut 1985.
- » es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1986.
- » Şeyban, Lütfî, İslâm Tarihinde Kadının Dönüşümü: Abbâsî Örneği, İstanbul 2004.
- » et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1988.
- » et-Tenûhî, Ebû Ali el-Kâdî Muhassin b. Ali b. Muhammed, *Kitabü'l-Ferec ba'de's-Şidde*, Beyrut ts.
- » Turabi, Ahmet Hakkı, "İbn Câmî' (ö.808) Kureyşli Meşhur Muğannî ve Bes-tekâr", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: IX, sayı: 1, ss. 161-174.
- » Uyar, Gülgün, "Zübeyde bint Ca'fer", *DîA*, XLIV, 517-519.
- » Vefâ, Muhammed Ali, *Nüfûzü'n-Nisâ fi'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-İrâk ve Mısır*, Kahire ts.
- » Yâfiî, Afifüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemanî, *Mirâtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti Havadis'i'z-Zaman*, Beyrut 1970.
- » Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer, *Kitâbu'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2002.
- » Yâkût el-Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1957.
- » Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XIII, Beyrut 1985.
- » ..... *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Zeki Megamiz), I-V, İstanbul 1976.
- » http://www.istanbul.edu.tr/genel/idari/basinhalk/HABERLER/20_10_10/PDF/kerkuk_net_1.pdf
- » www.yapi.com.tr/HaberDosyalari/Detay_erken-donemde-osmanli-devletinde-kadin-baniler-1299-1512-ayse-cikla_221.html?HaberID=35030